

ТАНДИР КУЛЬТИ БИЛАН БОҒЛИҚ ХАЛҚ ҚАРАШЛАРИ

Охунжон Юнусалиев,

Қўқон давлат университети тадқиқотчиси

Ҳар бир халқнинг моддий ва маънавий хусусиятлари уларнинг ҳўжалик-иқтисодий фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, у ижтимоий тарихий қонуният ҳисобланади. Масалан, оддий бир ҳўжаликни юритишда рўзғор учун зарур бўлган кўплаб ошхона жиҳозлари асбоб-анжомлар керак бўлади. Ошхона бурчагида ёки ҳовлининг бир четидан қурилган тандир ана шундай воситалардан бири ҳисобланган.

Тандир – нон, сомса, кабоб ва бошқа таомларни ёпиб пишириш учун қурилган махсус лой ўчоқ ҳисобланади. Тандир яшаш учун эчки ёки туя жуни лойга қўшиб қорилади. Яхши пишитилгач, устига намакоб сепиб, латта билан ўраб қўйилади. Бир неча соатдан кейин қайта тепиб пишитилади. Сўнг эни 20–30 см, қалинлиги 8–10 см, бўйи 80–90 см атрофида бўлак-бўлак парчалар тайёрланади ва улардан бир нечасини бир-бирига тикка қилиб ёпиштириб тандир ҳосил қилинади¹. Айрим тандирсозлар тандир яшаш учун цилиндрсимон чуқур (қолип) қазиб, шу чуқур деворига тайёрланган лой бўлақларини ёпиштирадilar. Тандирнинг ичи намакоб сепиб силлиқланади.

Хонадонларга қуриладиган ўртача тандирнинг ички диаметри 0,8 м чамаси, ердан 0,8–1 м баланд қилиб ўрнатилади. Бундан каттароқ тандирлар новвойхоналарга қурилади. Бухоро ва Самарқандда тандирлар ерга ёки махсус супага оғзи тик қилиб қурилса, Фарғона водийси ва Тошкентда ётиқ қилиб ўрнатилади. Атрофларига тутун тортадиган ва ҳаво кирадиган тешик (10–15 см ли)лар қилинади. Янги қурилган тандирнинг ички деворларига пахта ёғи суркаб, бир кеча-кундуз давомида олов ёқиб қўйилади. Шундай қилинса, ёпилган ноннинг орқасига кесак илашмайдиган бўлади. Тандир нон ёпишдан олдин шох-шабба, янтоқ, ғўзапоя, ўтин ва бошқалар билан оқаргунча қиздирилади².

Таниқли этнограф М. Файзуллаеванинг ёзишича, воҳада тандирлар ўрнатилишига қараб “ер тандир” ҳамда “девори тандир” деб аталади. Девори тандирдан асосан, новвойлар фойдаланса, хонадонларда эса ер тандир қурилади. Ер тандир тайёрлаш махсус усталардан ташқари маҳаллий аҳоли, кўпроқ аёллар зиммасига юкланган. Тандир қуришда дуч келган лойни ишлатаверишмай, махсус тандир лойи -гилмоядан фойдаланишган. Буни Сурхон воҳасида саққизлой (сақичлой), деб ҳам юритишади. Лой қилиш вақтида эчки жуни, сомон аралаштириб, оёқ яланг ҳолатда товон билан тепиб, ишлов берилган. Яхшилаб пишитилган лой ерда махсус ўйилган қолипга тасма-тасма шаклида жойлаштирилиб, тахтакач билан яхшилаб урилган, қолипдаги лой қуригандан сўнг, чиқариб олинган ва ўрнатилган³.

Фарғона водийси аҳолиси қадимдан тандир-ўчоққа жуда эътиқод билан ёндашган. Ахборотчиларнинг фикрича, тандир-ўчоқнинг ўз пири бўлиб, эскирган тандирни бузаётганда “Ҳазрати Мирикулол бобо”нинг руҳларига атаб иккита нон синдирилган. Янги тандир

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. Т.9. – Б. 91.

² Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Тумор кишлоғи. 2023 йил.

³ Қаранг: Файзуллаева М. Сурхон воҳаси ижтимоий ҳаётида таомлар билан боғлиқ анъана ва маросимлар (XX асрнинг биринчи ярми). Тарих. фан.ном.илмий.дар.олиш.учун.ёзил.дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 56.

ўрнатишдан олдин ҳам бешта чўзма қилиниб, тандир пирларига атаб чироқ ёқилган. Қишлоқ қариялари тандирни “барчани лол қолдирган мулк”, деган маънода “мулкилол”, деб аташган⁴. Янги тандирга хонадон хўжайини биринчи бўлиб олов ёққан ва у бир кеча-кундуз давомида тутатиб қўйилган. Олов ёқаётганда ҳазориспанд ташланса, янги тандирни ёрилиб кетишдан сақлайди, деб ишонишган. Бундан ташқари, янги тандир ёрилиб кетмаслиги учун, унга дастлаб, олов ёқаётган киши оғзини очмаслиги керак экан. Тандирга биринчи марта ёғли патир пиширилиб, қўни-қўшниларга тарқатилган. Бу хонадоннинг янги тандир соҳиби бўлганлигини англатади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, аввало, тандир-ўчоқнинг атрофи ёпиқ бўлиши керак бўлган, чунки кўчадан ҳар хил одамлар ўтиб қайтади, бегонанинг назари тушмаслиги керак деб ўйлашган. Нон пишириб олгандан кейин тандирга ёпишиб қолган нон қолдиқлари (пуштаклари) қириб ташланган, уларни тандирда қолдириш жуда увол ҳисобланган. Нон ёпиш учун ишлатиладиган супра, рапида, енгча (енгса), нонпар каби анжомлар, алоҳида дастурхонга ўраб қўйилган. Нон ёпиб бўлингандан кейин баракаси кетмасин деб, тандир оғзи ҳам ёпиб қўйилган⁵.

Фарғона водийсида қадимдан тандир хосиятли ҳисобланиб, нопок, ғул қилмасдан тандир-ўчоқ ёнига бориш ва улар билан боғлиқ анжомларни қўлга олиш гуноҳ саналган. Бундан ташқари, тандир-ўчоқ устига чиқиш, увол бўлади деб, ман қилинган. Чунки тандирга қадимдан озодалик ва ҳалоллик рамзи сифатида қаралиб, момоларимиз ёшларни доимо тандир-ўчоқларни улуғлашга, қадрлашга ва доимо тоза сақлашга ўргатганлар. Шунингдек, тўй-маъраканинг катта ўчоғи тўғри келган жойдан қазилавермай, аввало тоза, покиза жой танланган. Ўчоқ боши қибадан бошқа томонга қаратилиши шарт бўлган. Тўй ўчоғини доимо тўй-тўйга улансин, тўй тилаб турсин, деган мақсадда ширинликлар ташлаб кўмишган. Хонадонга янги тушиб келган келинни, куёв ҳовлисидаги тандир-ўчоқ ёнига олиб бориб, таъзим қилдирганлар, ўчоқ бошида келинга қуйруқ тўғратганлар.

Хўжалик юритишда, оилани тебратишда тандир-ўчоқнинг ўрни ниҳоятда муҳим бўлган. Шунинг учун, тандир-ўчоқ устида доимо гугурт, туз, қалампир, пичоқ туриши лозим бўлган. Улар тандир-ўчоқнинг баракаси ҳисобланган. Ҳар куни тандир олдида бориб, яхши ниятлар изҳор этиш, кишини мурод-мақсадига етказди, деган тасаввурларга ишонганлар. Тандир-ўчоқ эъзозланганлиги учун унга туфлаш, овқат қолдиғи, тирноқ, чиқинди, супуринди ва шунга ўхшаш ифлос нарсаларни ташлаш, гуноҳ саналган, уй ҳайвонларидан от ва эшак тезагини ёқиш ман қилинган⁶.

Тандир-ўчоқ анжомлари билан ҳам халқимиз томонидан баъзи магик амаллар бажарилган. Масалан, бўйи ўсиб кетаётган ўспирин қизларни тандир ёнида аммаси, елкасига рапида (нон ёпгич) билан уч марта урса, бўйи ўсишдан тўхтайдди, деб ишонганлар. Тандир косовининг ҳам соғлиқ учун фойдаси катта деб, қизиб турган косовни сувга ботириб, шу сув «кўк йўтал» бўлган болаларга ичирилган. Тандир косови албатта, мевасиз дарахт бутоғидан тайёрланган. Косов ишлатилгандан сўнг оёқ остига ташланмаган, ундан ҳатлаб ўтилмаган, у ҳеч қачон тик қўйилмаган, унинг тик қўйилиши оилага путур етказди, деб тушунилган⁷.

⁴ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Урганжи қишлоғи. 2023 йил.

⁵ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Қўштепа қишлоғи. 2024 йил.

⁶ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Қақир қишлоғи. 2023 йил.

⁷ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Тўрақўрғон тумани Бордимқўл қишлоғи. 2025 йил.

Кулолчилик хунармандчилигининг муҳим бир тармоғи тандирчилик бўлиб, тандир водийнинг барча минтақасида уй шароитида ясаб келинган. Жумладан, В. Наливкина XIX аср охирида Наманган уездининг Нанай, Кўкёр, Қизилёзи, Оқтом тоғ олди қишлоқларидаги аҳоли ўзи учун тандир ясашни қайд этган эди⁸. Тандир яшаш Чодак, Санг, жанубдаги Оқ ер, Гулқишлоқда равнақ топган эди. Тандир ёнғоқ, чинордан ясалган товоқча, сопол ғўндак, бондак ёрдамида ясашиб, уни даскир, деҳқонбоб, нимча, икки ярим пеш, уч пеш, сомсапаз, ўчоқ тандир, тўй тандир турлари бўлган. Шунингдек бу даврда ўчоқ тандир тури ҳам ясалган.

Маълумки, кулолчилик водийда жуда қадимдан мавжуд бўлиб, юқорида номлари келтирилган тимсоллар анча кеч кириб келган. Сабаби, кулолчилик билан бир соҳага кирувчи тандирчилар ҳомий-пири мисолида буни кўриш мумкин. Ўтроқ ўзбек тандирчилари берган маълумотга кўра, улар пири “Меҳри кулол” саналади. Ва уни қабри Сўх туманининг Гул қишлоғида жойлашган⁹. Кўқон яқинидаги Гул қишлоғи тандирчилари бир йилда бир марта баҳорда Бувайда тумани ҳудудидаги Пошшопирим зиёратгоҳида йиллик анжуманларини ўтказиб турганлар¹⁰.

Ўчоқ тандир айниқса, Риштоннинг жанубий туманларида кенг тарқалган бўлиб, “Оштан” деб аталган. Унда қозон осилиб, овқат тайёрланган, қолган чўғда уни деворига нон ёпилиб пиширилган. Тандир мустаҳкамлигини ошириш учун лойига қўй, эчки жуни қўшилган¹¹.

Тандир яшаш учун пишитилган лой гувала қилиб ажратиб олиниб, икки метр узунликда пеш лой қилиб ёзилади. Лой кўтариш мумкин бўлган даражага етказилгач, у кўтариб айлана қилиб бирлаштирилади. Ичкарисидан ғўндак, ташқарисидан товонча билан уриб мустаҳкамланади. Маълумки, лой ёзда 15–20 минутда етилади. Сўнг яна бир пеш лой ёзилади, лекин у ёйсимон қилиб ёзилади. У кўтариб таглик устига қўйилади. Икки қисм тош билан бир-бирига едириб улаб чиқилади. Ғўндак ва товонча билан ишлов берилади. Иккинчи пешни тепаси ичкарига эгиб тандир елкаси чиқарилади. 1 соатда у ҳам етилади. Узун оғир лой қилиниб тандир оғзи боғланади. Лапкаш билан (кигиз бўлағи) сувлаб силлиқланади. Тандир қуригач, у тайёр бўлади. Буюртмачига беришдан аввал ёриқлари бўлса, ширали лой билан ямаб чиқилади¹².

Аслида тандирчиларни пири афсонавий Меҳри Кулол бўлиб, қабри Сўхнинг Гул қишлоғида дейилади. Пошшопиримни ўзига хос жиҳати бу ерга фақат эркак хунармандлар эътиқод қилганлар, яна бу ерда биз хунармандларни қадимий ҳомий-пир тимсолига боғлиқ ҳолда эркак хунармандларни эркак сиймосидаги “авлиёларга” топиниш культига дуч келамиз. Шунингдек, Бувайда тумани ҳудудидаги “Бостонбува” зиёратгоҳига атрофдаги 40 та қишлоқдаги хунармандлар топинганлар. Зиёратгоҳи имоми Ортиқали Каримов сўзларига кўра, ушбу объект XIV асрда яшаган Хожа Боязид Бастомий мақбараси асосида вужудга келган¹³.

Ўз ўрнида шуни қайд этиш мумкинки, тандир нафақат ризқ-рўз манбаи, қолаверса, даволаш анжومي ҳам ҳисобланади. Водийнинг баъзи бир ҳудудларида яшовчи шомон-табиблар тандирдан ҳам унумли фойдаланадилар. Масалан, учкўприклик Мақсуда бахшининг сўзларига қараганда, табибнинг меҳнати деганда биргина касални даволашда қилган фаолиятини

⁸ Наливкин В. В., Наливкина М. В. Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Университет, 1886. – С. 28.

⁹ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Риштон тумани Зоҳидон қишлоғи. 2024 йил.

¹⁰ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бувайда тумани Бўстонбува қишлоғи. 2024 йил.

¹¹ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Риштон тумани Зоҳидон қишлоғи. 2024 йил.

¹² Файзуллаева М. Сурхон воҳаси ижтимоий ҳаётида таомлар билан боғлиқ анъана ва маросимлар... – Б. 58.

¹³ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бувайда тумани Бўстонбува қишлоғи. 2024 йил.

тушунмаслик керак. У ўз олдига келган шамоллаш касаллигига дучор бўлган беморларни турли қизиган тандирга солиш орқали даволайди¹⁴.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш мумкинки, ўзбек халқи этномаданиятининг таркибий қисмларидан бири бўлган уй-жой қурилиши билан боғлиқ анъаналари қадим тарихга эга бўлиб, инсонларнинг жисмонан, ақлан ва руҳан камол топишида муҳим роль ўйнайди. Тадқиқот жараёнида халқимизни тандир қуриш ва унга нон ёпиш билан боғлиқ урф-одатлар, ошхона асбоб-анжомларига бўлган муносабат, яъни уларга нисбатан эҳтиёткорлик ва покизалик каби қадриятларимизни ёритиш масаласига алоҳида эътибор берилди. Маҳаллий аҳоли орасида ризқ рўз ва барака манбаи ҳисобланган тандир билан боғлиқ одоб-ахлоқ, тарбия мезонларига тўхталган ҳолда водий аҳолисининг этник анъаналари ва маиший турмуши ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

¹⁴ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Учқўприк тумани Қақир қишлоғи. 2023 йил.